

ÁLLAMI EGYHÁZJOGI MODELLEK EURÓPÁBAN – KONVERGENCIA ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉGEK¹

MODELS OF STATE-CHURCH RELATIONS IN EUROPE – CONVERGENCE AND DIFFERENCES

Schanda Balázs

PhD, egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Budapest
schanda.balazs@jak.ppke.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Az állam-egyház viszony kialakítása nemzeti sajátosságokhoz kötődik, sem egyetemesen, sem regionálisan elfogadott általános mintája nincs. Nézőpont kérdése, hogy egy közös európai modelltől beszélünk-e, melynek alapelve a semlegesség, és csak részletszabályai eltérőek, vagy a vallási közösségek jogállása, az oktatásügy, a finanszírozás, a házasságjog és egyéb kérdések eltérő szabályozása alapján mégis elismerjük, hogy különböző európai modellek érvényesülnek, amelyek azonban sok szempontból konvergenciát mutatnak. Európában az államegyházi berendezkedéstől a laicista elválasztásig a legkülönbözőbb megoldások élnek egymás mellett. A vallásszabadságot rögzítő európai normák és a hozzájuk kapcsolódó joggyakorlat ezt a sokféleséget a közelmúltig nem korlátozták. A vitathatatlan konvergencia ellenére alapvető irányultságukat tekintve négy modell különíthető el Európában, melyek néhány indikátor mentén jellegzetes különbségeket mutatnak: az államegyházi modell (Anglia vagy Dánia), a kapcsolódó modell (Németország), valamint az elválasztás laicista (Franciaország), illetve együttműködésre nyitott (Olaszország) modellje. A társadalom szekularizációja ellenére a vallás az egyén és a közösségek identitásának meghatározó tényezője maradt, és az identitás szerepének növekedése a vallási kérdések szerepét ismét felértékeli.

ABSTRACT

Church-state relations are determined by national traditions. There is no universal or regional pattern in this field. Some may say that all European countries follow a model determined by state neutrality and only particular details are different. Others recognize the differences of various models based on the different legal status of religious communities, their role in education, marriage law or their funding. Different models, however, show a kind of convergence. From state church systems to a laicistic separation of church and state highly different models of

¹ A tanulmány korábbi változata *Állam és egyház európai modelljei* címmel megjelent a Csink Lóránt–Schanda Balázs (szerk.): *Összehasonlító módszer az alkotmányjogban* (Budapest: Pázmány Press, 2017, 407–422.) kötetben.

church-state relations coexist in Europe. European law and jurisprudence have not affected this diversity until recently. Notwithstanding a kind of undeniable convergence in Europe, indicators permit the distinction between a state church model, a coordination model as well as a model of laicistic separation and a kind of separation that is open for cooperation. Despite tendencies making societies more secular, religion has remained a determinative factor of the identity of individuals and communities. As the role of identity is on the rise religious issues also need more attention.

Kulcsszavak: vallásszabadság, állam és egyház viszonya, kultuszszabályozás, állami egyházjog, európai integráció

Keywords: freedom of religion, church-state relations, regulation of religious cults, ecclesiastical law, European integration

Az állam és az egyházak viszonya minden európai országban másként alakult. E sokféleség védelmében született meg az Unióban az *Amszterdami Szerződés*hez csatolt nyilatkozat 1997-ben, mely szerint: „Az Európai Unió tiszteletben tartja és nem változtatja meg az egyházak és vallási egyesületek vagy közösségek tagállamokban meglévő státuszát. Az Európai Unió hasonlóan tiszteletben tartja a filozófiai és nem-vallási szervezetek státuszát is.” Az állami egyházjogot (Ádám, 2000) nagymértékben az egyes államok felekezeti-történelmi viszonyai alakították – e hagyományok megváltoztatására nem törekedhet az Unió. Az Európai Konvent e nyilatkozatot beemelte volna az alkotmányos szerződésbe. Az egyházügyi szakasz az alkotmányszerződés kudarca után is figyelemre méltó karriert futott be: a *Lisszaboni Szerződés* értelmében az Európai Közösséget létrehozó szerződés helyébe lépő *Szerződés az Európai Unió működéséről* 16C. cikként lépett hatályba. Természetesen az Unió minden tagállama az *Európai Emberi Jogi Egyezmény*nek (a továbbiakban: Egyezmény) is tagja, azaz a nemzeti különbségek az emberi jogok általános tisztelete és közös értelmezése keretei között érvényesülhetnek.

Ahogy az Unió, úgy az Európa Tanács és az Egyezmény létrehozatala sem számolt a vallásügyek egységesítésével: az Európai Bizottság az Európai Unió Bírósága vallásszabadsággal kapcsolatos gyakorlatának megélénkülése előtt már állást foglalt amellett, hogy „az államegyházi rendszer önmagában nem jelentheti az Egyezmény 9. cikkének megsértését. Ellenkezőleg, számos szerződő államban ilyen rendszer létezik, illetve létezett, amikor az Egyezményt megalkották és csatlakoztak hozzá. Mindazonáltal, az államegyházi rendszernek, ahhoz, hogy a 9. cikkel összeegyeztethető legyen, az egyén vallásszabadságát sajátos biztosítékokkal kell védenie.” (Darby kontra Svédország, 1990. október 23-i ítélet.) Az Egyezményhez fenntartások nélkül csatlakoztak olyan országok, ahol az állam és az egyházak között szigorú elválasztás érvényesült, és olyanok, ahol az ál-

lamegyháziág fennmaradt, olyan országok, ahol a közköztartás rendszere erősen szekularizált (így Franciaország), és olyanok, ahol az állami iskolákban is erős és intézményes a vallási-egyházi jelenlét (Olaszország vagy a német nyelvterület jelentős része), de olyanok is, ahol az oktatási rendszer döntően egyházi intézményekre épül (Írország), olyanok, ahol a házasságjog teljesen világi, és olyanok, ahol az egyházi házasságkötés és az egyházi szervek házassággal kapcsolatos érvénytelenséget megállapító döntéseit is elismeri az állam.

Nézőpont kérdése, hogy az állam-egyház viszony egy közös európai modelljéről beszélünk-e, melynek alapelve a semlegesség, és csak részletszabályai eltérőek (Ferrari, 1996), vagy a vallási közösségek jogállása, az oktatásügy, a finanszírozás, a házasságjog és egyéb kérdések eltérő szabályozása alapján mégis elismerjük, hogy különböző európai modellek érvényesülnek (Listl, 1983; Schanda, 1995), melyek azonban sok szempontból konvergenciát mutatnak. A modellekben való gondolkodás az áttekintést akkor is jól szolgálja, ha szem előtt tartjuk, hogy nem vegytiszta megoldásokról van szó. A vallásszabadság felételezi az állam semlegességét, még ha az állam világnézeti semlegességével kapcsolatban is sokféle megközelítés létezhet (Paczolay, 1995). A kommunista rendszerek megszűnése óta Európa valamennyi állama alapvetően világnézetiileg semlegesnek tekinthető. A vitathatatlan konvergencia ellenére alapvető irányultságukat tekintve négy modell különíthető el Európában, melyek néhány indikátor mentén jellegzetes különbségeket mutatnak.

AZ ÁLLAMEGYHÁZI MODELL

Az államegyházi berendezkedés valamennyi érintett európai országban történelmi örökség, és nem az elmúlt évtizedek terméke. Forrása tehát nem az ezekre az államokra – Anglia kivételével – jellemző nagy fokú felekezeti egység, hanem csupán a hagyományokat tisztelő, szerves fejlődés.

Észak-Európa protestáns államai (az Egyesült Királyságban Anglia és Skócia, ezenkívül Dánia, Finnország és 2000-ig Svédország, illetve 2012-ig Norvégia) megőrizték az *államegyházi* berendezkedést. Ezen államok világnézetiileg semlegesnek tekinthetők, mivel az individuális vallásszabadságot hatékonyan biztosítják, és a kisebbségi felekezetek tevékenységét az államegyházzal szemben sem korlátozzák: ha azonosulnak is egy vallással vagy egyházzal, abszolút toleranciát gyakorolnak a többi felekezet irányába. Finnországban az ortodox kisebbség egyháza második államegyháznak minősül. Görögország alkotmánya „uralkodó” vallásként ismeri el az ortodox egyházat. Itt az állam a vallási kisebbségekkel szemben is védi az uralkodó vallást, tiltva a prozelitizmust, és előjogokat biztosítva az államegyház számára. A görög államegyházi modell – szemben az észak-európai államok megoldásaival – erősen feszegeti a semlegesség kereteit,

amit a viszonylag nagyobb számú, az Egyezmény 9. cikkét érintő strasbourgi ítélet is jelez.

Az egyes konkrét kérdések megoldásait az adott ország történelme határozza meg, a házasságjog, a finanszírozás, az oktatásügy szemléletes indikátora lehet a modelleknek. Az államegyházi berendezkedést őrző országokban az állam – ha a polgári alternatíva lehetőségét meg is teremti – elismeri az egyházi házasságkötés érvényességét. A gyakorlatilag teljes, közvetlen költségvetési finanszírozás Görögországban és Norvégiában maradt fenn, míg a többi skandináv országban a jövedelemadóhoz vagy a jövedelemhez kapcsolt, állami segítséggel behajtott egyházi adó az egyház működésének fő gazdasági alapja. Az anglikán egyház működésének fő anyagi alapja az egyház – szekularizációval soha nem érintett – vagyona. Mivel mind az iskolai vallásoktatás, mind az állami felsőoktatás keretében végzett hittudományi/vallástudományi képzés általában fennmaradt, az önálló egyházi oktatási intézmények jelentősége csekélyebb. Az elmúlt évtizedek során Észak-Európában a felekezeti hitoktatás helyét fokozatosan az „objektív vallásismeret” váltotta fel. Az összefonódással járó intézmények gyakorlati jelentősége, így például a törvényhozó vagy a végrehajtó hatalom hozzájárulásának jelentősége az egyházi állások betöltéséhez, a liturgikus iratokban történő módosításokhoz vagy egyházi rendelkezések érvényességéhez az elmúlt évtizedekben jelentősen csökkent, de a mai napig nem szűnt meg teljesen.

Az államegyház privilegizált jellegéhez való ragaszkodás, az összefonódások által, éppen az államegyház szabadságának korlátozásával is járhat, ugyanakkor e modell természeténél fogva fokozatosan alkalmazkodik a változó társadalmi valósághoz. Más vallások vagy felekezetek általában nem igénylik és nem kifogásolják az államegyház előjogait – mint például a brit felsőházi tagságot, melyet az anglikán egyház huszonhat érseke és püspöke élvez.

A RADIKÁLIS ELVÁLASZTÁS

Az állam és az egyház radikális elválasztására először Európán kívül, de nyilván európai eszmék és történelmi tapasztalatok hatására, az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányának 1791. évi, 1. kiegészítése révén került sor: az „Alapító Atyák” – a bevándorlók Óvilágban üldözött felekezeti kisebbségeként szerzett tapasztalatai alapján – a vallásszabadság biztosítékát látták az egyház intézményesíttetésének tilalmában. E tilalom eredetileg – egészen az Alkotmány 1868. évi 14. kiegészítéséig – csak a szövetségi törvényhozót kötelezte, így nem érintette a több tagállamban kialakult államegyházi berendezkedést. Utóbb ebből az alkotmányi tételből építette föl a Legfelső Bíróság az „elválasztás falát” (wall of separation), melynek gyakorlati tartalma abban áll, hogy állam vagy állami szerv – a vallás szabadságának megóvása végett – nem részesíthet támogatásban

semmilyen vallást. Ugyanakkor az állami életet körülveszik a vallási jelképek, a vallásos jellegű eskün és az állami szervek működéséhez kapcsolódó imádságokon, fohászokon túl gyakran vallásos jelleget ölt a hazafiság kifejeződése is. Az elmúlt évtizedekben az „elválasztás fala” talán alacsonyabbá vált, így mára az Amerikai Egyesült Államok sokrétű közvetett támogatásban részesíti a vallási közösségeket, illetve intézményeiket (például átfogó adókedvezmények formájában vagy az egyházi iskolák közvetett támogatásával). Mindenesre az intézményesítés tilalmával és a vallásszabadsággal kapcsolatos jogi helyzet korántsem egyértelmű, amit jól mutat az is, hogy ezek az ügyek a Legfelső Bíróságon általában 5:4-es többséggel dőlnek el, és így a gyakorlat gyakran változik (Paczolay, 1995).

Az Egyesült Államokkal szemben Franciaországban – a forradalmat követő évszázad egyházpolitikai kísérletezése és harcai után – a 20. század elején végrehajtott radikális elválasztás indítéka alapvetően antiklerikális és általában katolikusellenes feltevéseken alapult. Az eredeti cél nem a semleges állam megteremtése volt, hanem a közélet, különösen az oktatás teljes laicizálása, az egyházi befolyás megszüntetése, magánszférába szorítása. Így a vallási közösségeket a francia állam 1905 óta csak kultuszegyesületekként ismeri el. A de Gaulle-korszak óta azonban Franciaország is támogatja az egyházi oktatást, illetve egy sor eredetileg egyházellenes intézkedés, így például a templom- és plébániaépületek századelőn történt államosítása mára az egyháztámogatás indirekt formájává alakult át, ugyanis az épületek fenntartási költségeit így döntően közpénzekből biztosítják. Az állami közoktatás világnézetileg közömbös jellegének ellenhatásaként az egyházak átfogó iskolahálózatot építettek ki és tartanak fenn, világi képzést is végző egyetemeket is beleértve. Megjegyzendő, hogy a laicista modellt az I. világháború után Franciaországhoz (vissza)csatolt Elzász-Lotaringiára nem terjesztették ki, hanem a Napóleon által 1801-ben kötött konkordátum hatályát elismerve az elismert vallások rendszerét intézményesítették. A tengerentúli francia megyék pedig egyáltalán nem követték az elválasztás rendszerét.

A radikális szeparáció eredeti indíttatása és eredménye az egyház magánszférába szorítása volt, ami együtt jár az egyházakkal való állami együttműködés kerülésével is. Ennek kockázata, hogy a semleges állam közömbös állammá válik, és a vallási meggyőződés megjelenítésére az állam nem hagy megfelelő teret, az ilyen igényekkel nem rendelkezőket óhatatlanul privilegizált helyzetbe hozva. A francia államfelfogás ma már szervesen, a nemzeti identitást is meghatározó módon kötődik az elválasztás laicista értelmezéséhez. Ugyanakkor a laicista állam kevés megértést mutat a hagyományostól eltérő vallási jelenségek felé, így nemcsak a muszlim lakosság integrációja jár több feszültséggel, mint más európai államokban, de a „szekták elleni harcot” is tárcaközi bizottság koordinálja 1998 óta (URL1).

A KAPCSOLÓDÓ MODELL

Közép-Európa német nyelvű államaiban, Németországban, Ausztriában (és Svájc német nyelvű kantonjainak egy részében) az államegyháziság és a radikális elválasztás között átmenetet megvalósító modell fejlődött ki, melyet gyakran „koordinációs” modellként határoznak meg. Az állam és az egyház viszonyát a kapcsolódás szóval lehet leginkább jellemezni. A modell sarokköveit egyfelől az államegyháziság tagadása, másfelől az elválasztás helyett a bevett egyházakkal való együttműködés hangsúlyozása jellemzi. Az irodalom többsége arra az álláspontra helyezkedik, hogy bár a német állam semleges és világi, az alkotmányozó nem döntött az elválasztás mellett, azaz az államegyház alkotmányi tilalmából csak az intézményes összefonódás tilalma következik (Hollerbach, 2001). Közép-Európa német nyelvű államaiban a közjogi jogállást élvező népegyházakkal az állam sok területen együttműködik, és „kulturális felelősségének” keretében támogatja őket, szem előtt tartva a történelmi folytonosságot, és lehetőség szerint megőrizve a korábbi korszakok intézményeit és megoldásait. Az állam előzetesen viszonyul polgárai vallási igényeihez, az egyházak önállóságát cizellált jogi megoldásokkal védve, így az állami egyetemekre integrált teológiai felsőoktatás esetében vagy az egyháztagság állami nyilvántartásakor.

A 19. század végén lezajlott németországi kultúrharc nyomán az állami és az egyházi házasságjog teljesen elvált egymástól. A történelmi vallási közösségek, de a normatív feltételek teljesítése esetén az egyéb vallási közösségek is közjogi testületi jogállással rendelkeznek, ezzel is megkülönböztetve őket az egyesületi jellegű szervezetektől. Németországban és Svájc kantonjainak többségében az állam a skandináv államokhoz hasonlóan segítséget nyújt az egyház-finanszírozáshoz a közjogi jogállással rendelkező egyházak államilag nyilvántartott híveiktől járó adójának behajtásával. Ausztriában az egyházi hozzájárulás begyűjtését az egyház maga végzi, azonban az állam polgári jogi igénynek ismeri el ezt. A kötelező iskolai vallásoktatás tiszteletben tartja az egyén negatív vallásszabadságát, azaz a vallásoktatás kötelező az adott felekezethez tartozó tankötelesek számára, azonban gondviselőjük kérésére – illetve bizonyos életkor után saját döntésük alapján – ez alól mentesülhetnek. Az egyházi jelenlét magától értetődő, bevett és intézményesült a közszolgálati tömegtájékoztatástól az egészségügyi etikai bizottságokig, az óvodai hálózattól az idősgondozásig. Átfogó szociális és egészségügyi intézményrendszerének köszönhetően az állam után az evangélikus és a katolikus egyházak Németország legnagyobb munkaadói, összesen 1,2 millió alkalmazottal.

A kapcsolódó modell történeti meghatározottsága szintén igen erős: nem az elmúlt évtizedek alkotmányfejlődésének terméke. Jól példázza ezt a tényt az, hogy a II. világháború utáni német alkotmányozás nem vállalta föl az egyházügy újraszabályozását, hanem a Bonni Alaptörvény inkorporálta a Weimari Birodalmi

Alkotmány egyházügyi rendelkezéseit, illetve a korábbi korszakok egyházügyi törvényhozása és megállapodásai (így a birodalmi vagy a porosz konkordátum) alapjaiban érintetlenül maradtak. Az elmúlt évtizedekben erősödő kihívások, mint a fokozódó szekularizáció, a német újraegyesülés és a rohamosan növekedő muzulmán közösség vallásjogi integrációja megkérdőjelezi a rendszer jelenlegi formában való fenntarthatóságát, ugyanakkor figyelemre méltó a német modell közép-európai kisugárzása.

AZ EGYÜTTMŰKÖDŐ ELVÁLASZTÁS

Dél-Európa „latin” országaiban az állam és a katolikus egyház a liberális eszmék hatására, a „szabad államban szabad egyházat” jelszavával a 19. század végén elválasztásra került. E folyamat akkor az egyház heves ellenállását váltotta ki. Míg Portugáliában a Salazar-rendszer fenntartotta az 1911-ben végrehajtott elválasztást, addig a 20. század első felében Olaszországban és Spanyolországban a jobboldali rendszerek visszaállították a katolikus egyház államegyházi státuszát. A II. vatikáni zsinat után az egyház kezdeményezésére, megállapodásokban, kifejezett egyetértésben került sor az államegyháziság felszámolására, ekként különbség van „jóindulatú” és „rosszindulatú” elválasztás között. Az állam változatlanul számol a korábbi államegyház meghatározó súlyával, és nem zárkózik el az együttműködés elől sem. Ezen együttműködés jellemző jele a két fél önállóságának kölcsönös elismerésén alapuló megállapodásos szabályozás, így Spanyolország esetében az alkotmányozással egy időszakban, 1976-ban aláírt és 1979-ben megerősített megállapodáscsomag, Olaszország esetében pedig a lateráni konkordátum átfogó módosítása 1984-ben.

Az elválasztással nem változott meg az egyházi házasságkötés állami elismerése, és fennmaradt az iskolai hitoktatás is. Az állam Olaszországban és Spanyolországban a jövedelemadóból levonható kedvezménnyel váltotta föl a korábbi közvetlen egyház-finanszírozást. Szemben az északabbra eső egyházi adórendszerekkel, itt nem egyházi kötelezettség állami elismeréséről és végrehajtásáról van szó – az adófizető évről évre nyilatkozatot tesz, hogy jövedelemadójának meghatározott hányadát (valamelyik) egyház támogatására vagy egyéb közcélokra fordítsák.

Az „együttműködő elválasztás” rendszere az elmúlt évtizedek fejlődésének eredménye. Különösen azért érdemes figyelmünkre, mivel Dél-Európában egy világnézet közhatalmi támogatását egy plurális rendszer váltotta fel. Ehhez hasonlóan az egykori szocialista országokban kialakult modellek többnyire az együttműködő elválasztás kategóriájába sorolhatók, bár egyesek távolságtartóbbak az egyházakkal (így Szlovénia vagy Lettország), mások az együttműködésre nyitottabbak (Lengyelország vagy Szlovákia). Érdekesség, hogy a 2004-től az Unióhoz csatlakozott államok – az ortodox hagyományú országo-

kat kivéve – kétoldalú dokumentumokban rendezték a katolikus egyház jogi helyzetét vagy annak legalábbis egyes vonatkozásait az Apostoli Szentszékkal (bár Csehország a 2002-ben aláírt megállapodást nem ratifikálta). A megállapodásos szabályozásban egyes országokban szerepet játszhatott a hagyomány, másutt, újonnan függetlenné vált államok esetében pedig a nemzeti identitás formálása is. Fontos gyakorlati ok lehetett az egész térségre jellemző átmenetiség: a társadalmi-politikai-jogi környezet gyors változása égetően szükségé tette a jogbiztonság előmozdítását. A Szentszék – ahogy azt az 1997-ben Magyarországgal kötött finanszírozási megállapodás jól példázza – nem privilégiumokat keresett, hanem a napi politikai-igazgatási bizonytalanságtól próbálta óvni a helyi egyházakat.

Míg Magyarországon a hitéleti felsőoktatás csak egyházi intézményekben történhet, más közép-európai országokban a teológiai fakultásokat visszaintegrálták az állami egyetemekre, így például a prágai Károly Egyetemen [itt katolikus, evangélikus és huszita kar működik]. Sok helyen újonnan hoztak létre hittudományi karokat állami egyetemeken (így például a kolozsvári Babeş–Bolyai Egyetemen, ahol hét felekezet számára négy különböző kar működik [római katolikus, görög katolikus, ortodox és protestáns]). A hittudományi felsőoktatás helyének kijelölése terén szemléletes a különböző modellek közép-kelet-európai konkurenciája: míg a latin országokban a katolikus/felekezeti felsőoktatási intézmények jellemzően függetlenek az állami intézményektől, addig a német nyelvterületre az a jellemző, hogy a meghatározó felekezetek hittudományi képzése integrálódott a nagy állami egyetemekre, illetve nem vált ki onnan. Úgy tűnik, Magyarország kivételével Közép-Kelet-Európa rendszerváltoztató országaiban e tekintetben a német modell kisugárzása volt erősebb.

Szlovákiában, Litvániában és Horvátországban a Szentszékkal kötött megállapodások alapján a kánoni (egyházi) házasság megkötésének pillanatától civil hatásokkal rendelkezik, az egyházi bíróságok semmisséget megállapító ítéleteit és a legfőbb egyházi hatóság házassági köteléket felbontó döntéseit közlik az illetékes civil bírósággal, mely a civil jogkövetkezményeket a nemzeti jog alapján vonja le. Így ezekben az országokban az olaszországi és spanyolországi jogi helyzethez hasonló megoldás érvényesül. Az egyházi házasságot a rendszerváltozás óta Csehországban és Lettországon, azaz nem katolikus többségű országokban is elismerik. Lengyelországban a konkordátum alapján a kánoni házasságnak megkötése pillanatától fogva ugyanolyan következményei vannak, mint a polgári jog szerinti házasságkötésnek, azonban a házasság további jogi sorsát tekintve szigorú elválasztás érvényesül. Az egyházi házasságot jellemzően azon térségbeli országok ismerik el, melyekben a kommunista hatalomátvétel előtt ilyen rendszer érvényesült (Ferenczy–Szuromi, 2002): így Magyarországon és Romániában fennmaradt az állam által elismert házasságkötéshez a polgári forma kizárólagossága.

KONVERGÁLÓ TENDENCIÁK

Az elmúlt évtizedekben általános fejlődési irányként figyelhető meg a végletek közeledése (Robbers, 2005), és ebben az Európai Emberi Jogi Bíróság gyarapodó esetjoga is szerepet játszik. Ahogy az államegyházi berendezkedést őrző országok ma már az individuális vallásszabadság hatékony biztosítása révén, összefonódásaik ellenére is alapjaikban világnézetiileg semlegesnek tekinthetők, úgy a szeparációs rendszerek egyházellenes beállítottsága is vesztett indulataiból. E folyamat természetesen kétoldalú, az elmúlt évtizedek szekularizációs folyamatainak előrehaladása nyomán ma jellemzően nem a vallási-felekezeti erővonalak mentén sorakoznak fel a fő érdekcsoportok. A vallás azonban az egyén és a közösségek önazonosságának meghatározó tényezője maradt, és az identitás szerepének növekedése a vallási kérdések szerepét ismét felértékeli.

IRODALOM

- Ádám A. (2000): Az állami egyházjog fogalma, jellemzői és problémái Magyarországon. *Magyar Közigazgatás*, 9, 539–551.
- Campehausen, A. F. von – de Wall, H. (2006): *Staatskirchenrecht*. München: C. H. Beck Verlag
- Ferenczy R. – Szuromi Sz. (2002): Az egyházi házasság mint államilag elismert házassági kötelék. *Jogtudományi Közöny*, 57, 4, 184–189.
- Ferrari, S. (1996): Az új bor és a régi hordó. *Beszélő*, 1,4, 58–64. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-uj-bor-es-a-regi-hordo>
- Hollerbach, A. (2001): Grundlagen des Staatskirchenrechts. In: Isensee, J. – Kirchhof, P. (Hrsg.): *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland* VI. Heidelberg: C.F. Müller Verlag, 471–555. <https://freidok.uni-freiburg.de/dnb/download/5457>
- Listl, J. (1983): Grundmodelle einer möglichen Zuordnung von Kirche und Staat. In: Listl, J. – Müller, H. – Schmitz, H. (Hrsg.): *Handbuch des katholischen Kirchenrechts*. Regensburg: Verlag Pustet, 1037–1049.
- Paczolay P. (1993): Az állam semlegességének mítosza? *Politikatudományi Szemle*, 2, 3, 129–135. http://www.poltudszemle.hu/pdf/1993/1993_3/allam.pdf
- Paczolay P. (1995): Állam és egyház viszonya az amerikai alkotmányban. *Világosság*, 36, 4, 53–63.
- Robbers, G. (2005): State and Church in the European Union. In: Robbers, G. (ed.): *State and Church in the European Union*. Baden-Baden: Nomos Verlag, 577–589.
- Schanda B. (1995): Az állam és az egyház viszonyának lehetséges modelljei. *Társadalmi Szemle*, 5, 35–43.

URL1: <http://www.derives-sectes.gouv.fr>, utolsó megtekintés 2018. február 28.